

<i>Олександр Боронь. Поет і його перші повісті.</i>	<i>5</i>
Наймичка (<i>пер. з рос. Бориса Антоненка-Давидовича</i>)	17
Варнак (<i>пер. з рос. Бориса Антоненка-Давидовича</i>)	111
Княгиня (<i>пер. з рос. Віктора Сипіцького</i>)	157
Примітки.	197
Пояснення слів	263

ПОЕТ І ЙОГО ПЕРШІ ПОВІСТІ

Велику частину літературної спадщини Шевченка становлять прозові твори: повісті й щоденник, писані російською мовою. До прози тяжіють також передмова до поеми «Гайдамаки» в першому виданні 1841 року, звернення «Панове субскрибенти!», передмова до нездійсненого видання «Кобзаря» 1847 року, статті, епістолярій.

Роботі над повістями передував план так і не написаного твору «Из ничего почти барин» (1848—1850). Цей начерк — перша відома прозова спроба Шевченка. Сам він, імовірно, трохи перебільшуючи, в листі від 26 січня 1858 року сповіщав Пантелеймона Куліша, що «десятків коло двох» має «руських повістей». Збереглися дев'ять: «Наймичка», «Варнак», «Княгиня», «Музыкант», «Несчастный», «Капитанша», «Близнецы», «Художник», «Прогулка с удовольствием и не без морали». Написано їх орієнтовно протягом 1852-го — лютого 1858 року. «Повесть о безродном Петрусе», яку серед інших згадано в оголошенні про розпродаж рукописів усіх повістей (Основа. 1862. № 3. С. 142—143), нині втрачено.

Загалом хронологія появи повістей, якщо взяти за пункт відліку 28 листопада 1854 року (початок роботи над «Музыкантом» — перша відома точна дата), схиляє до думки про те, що навряд чи їх було набагато більше, адже письменник не мав звички одночасно працювати над кількома творами. Протягом 1852—1853 років було написано перші три повісті, брак вірогідних даних про період від 1850-го до кінця 1854 року не дає змоги зробити однозначні підрахунки. Після фатального другого арешту у квітні 1850 року за доносом Миколи Ісаєва Шевченка перевели до загубленого в пустельних казахських степах Новопетровського укріплення, ще й із наказом про суворіший нагляд. Згодом контроль над виконанням царської заборони «писати й малювати» відчутно послабився завдяки гуманному ставленню комендантів фортеці Антона Маєвського, а потім Іраклія Ускова, але на сім років Шевченкову поетичну творчість було перервано.

Треба врахувати також часовий проміжок від 28 травня до 6—7 вересня 1851 року, коли рядовий Шевченко перебував у складі Каратауської експедиції і не міг писати. Лише морально оговтавшись, уже маючи бодай елементарні умови для праці, поет звернувся до творчості прозової, що давало йому, поза сумнівом, крім іншого, ще й вагомий емоційну насолоду та розраду.

Конспіративні дати, якими Шевченко позначив автографи «Наймички» («25 февраля 1844, Переяслов») та «Варнака» («1845 года, Киев»), мали відвести підозри в порушенні «височайшої» заборони. Дві повісті («Княгиня», «Прогулка с удовольствием и не без морали») Шевченко підписав промовисто-іронічним псевдонімом Кобзар

Дармограй, від імені якого — також з огляду на цензуру — листувався з друзями у справах публікації своїх творів. Він готував до друку й «Варнака» — всі три повісті мають викінчений вигляд.

Робота над іншими прозовими творами, про яку немає жодної згадки в листуванні митця, припинилася на стадії чорнових варіантів: тексти рясніють повторами окремих слів, численними закресленнями й виправленнями. До того ж не уніфіковано імена персонажів, не позначено деякі географічні пункти тощо. Публікаторам доводиться розв'язувати ці проблеми, спираючись на сучасні текстологічні засади.

Одержавши критичну оцінку другої частини «Прогулки...» в листі Сергія Аксакова від 19 червня 1858 року, Шевченко облишив спроби публікувати повісті й уже ніколи не писав прозу. Після його смерті автографи опинилися в Михайла Лазаревського, який надрукував згадане оголошення про їх розпродаж на користь спадкоємців письменника (без права публікації).

Дальша доля рукописів достеменно не відома; очевидно, їх придбав Микола Костомаров, у якого вони й збереглися. З його вступною статтею повість «Несчастный» було опубліковано за чверть століття після написання в журналі «Исторический вестник» (1881). Згодом з'явилися друком інші повісті: уривки з «Прогулки...» і «Музыкант» у київській газеті «Труд» (1881-го й 1882 року відповідно). Від 1884 року з ініціативи Вільяма Беренштама повісті починає систематично публікувати журнал «Киевская старина»: «Княгиня» (1884), «Варнак», «Наймичка», «Близнець» (усі — 1886), «Художник», «Капитанша», повністю «Прогулка...»,

«Музыкант» (усі — 1887). Згодом редакція часопису, додавши всі наявні на той час російськомовні поетичні твори, видала повісті окремою збіркою — «Поэмы, повести и рассказы Т. Г. Шевченка, писанные на русском языке» (К., 1888). Усі оприлюднені прозові тексти містили багато довільних редакційних і цензурних змін, вилучень, дописок тощо.

Саме за цією недосконалою публікацією Шевченкові повісті довгий час перекладали українською, зокрема Олександр Кониський (його переклади вміщували львівські часописи «Правда» і «Зоря», повість «Наймичка» вийшла окремим виданням). Лише 1924 року автографи потрапили до Києва; першу наукову публікацію здійснено 1939 року.

Звернення Шевченка до прози російською мовою могло бути зумовлено цілим комплексом причин, зокрема й мистецьких спонук: намагання розширити власні творчі можливості; нерозробленість прозової української літературної мови; брак рідномовної практики, потрібної для праці над епічним твором; прагнення заявити про себе і вплинути на ситуацію в літературі; відсутність українських журналів; бажання побачити свій доробок опублікованим, що накладало істотні обмеження не тільки на вибір мови, а й на проблематику твору; зрештою, в останню чергу — зацікавленість у матеріальній винагороді, особливо актуальній для засланця. За Шевченковим задумом, повісті мали донести до російського суспільства правду про життя українського народу, його культуру, звичаї, побут.

Проблематика повістей охоплює вузлові для Шевченка питання наслідків кріпацтва («Варнак», «Княгиня», різною мірою інші повісті), зокрема драматичної долі митця-кріпака («Музыкант», «Художник»), кріпосного

інтелігента («Варнак»), покритки («Наймичка», «Капитанша», почасти «Близнецы»), значення освіти, впливів середовища, близького оточення й родинного виховання на становлення особистості («Близнецы», «Несчастный», «Прогулка...» та інші) тощо.

Суспільні питання, які хвилювали Шевченка, цілком традиційні для російської літератури 1840-х років, але український прозаїк виявив неабияку сміливість, запропонувавши суспільний ідеал, зіпертий на народні традиції, гуманне виховання і раціональне хуторське господарювання («Прогулка...»). Повісті імпонують читацькій аудиторії також ліризмом, щирістю, викриттям кріпосного побуту, зображення якого підживлював особистий гіркий досвід автора.

Перші три прозові твори Шевченка взаємодіють із його поезією. Письменник враховує досвід роботи над ліро-епікою — поемами «Наймичка», «Варнак», «Княжна». Сюжети повістей не тотожні сюжетам однойменних поетичних творів: утілені в прозі, вони зазнали трансформацій, збагатилися епічними подробицями й деталями, численними позафабульними відступами, у яких вимальовувався цікавий образ розповідача; подекуди додалося персонажів; пом'якшено ідейно-тематичні акценти тощо.

Як відомо, у 1850—1857 роках поетове заслання тривало у далекому Новопетровському укріпленні на півострові Мангишлак. Обставини, за яких довелося працювати Шевченку-повістяреві, — майже цілковита ізоляція від літературного і громадського життя — своєрідно позначилися на його прозі. Повісті — витвір пам'яті митця, адже він мусив покладатися лише на власні спогади про

минуле життя і на враження від колись прочитаного та, менше, залучати враження від засланського буття, пустельної природи Казахстану. Шевченко переважно звертався до фактів, добре йому відомих, до автобіографічних моментів; більшість його персонажів має прототипи та/або літературних попередників. Письменник назагал сміливо поєднував життєві події й характери; вигадку зведено до мінімуму.

Шевченко-прозаїк не майстер конструювання оригінальних фабул. Однак навіть невибаглива історія під його пером розросталася в багатопланову розповідь, насичену екскурсами в національну історію, публіцистичними відступами з різних актуальних питань, ліричними спогадами, професійно і з любов'ю виписаними пейзажами тощо.

Повість «Наймичка» Шевченко написав орієнтовно у 1852—1853 роках у Новопетровському укріпленні. Це перша відома нині спроба письменника в повістевому жанрі. Відчуваючи, ймовірно, природну невпевненість у новій для себе літературній формі, він удався до фабули, яку вже застосовував у власній однойменній поемі. Це, поза сумнівом, допомогло йому в опануванні техніки епічного викладу. Часова відстань (щонайменше шість років) між написанням згаданої поеми (13 листопада 1845 року) і створенням повісті дала змогу митцеві засобами епічного жанру по-новому розробити ту саму фабульну схему зваблення дівчини російським офіцером, суттєво змінивши й окремі сюжетні елементи.

«Наймичка» оприявнює всі ті властивості прозової манери Шевченка, яких він не зраджував і в решті своїх восьми відомих повістей: занурення розповідача в хід

подій, його активна оцінна реакція на зображуване, щирий ліризм, нескладна фабула, принагідні стислі екскурси в історію України, значна питома вага позафабульних відступів.

Тема збезчещеної цноти доволі поширена у світовій літературі, але в центрі повісті «Наймичка» — занапащена дівчина, яка виховує свою дитину, що її всиновили чужі люди, і нікому не наважується зізнатися в материнстві. Уже сучасникам впадало в око, який нетиповий для українського сільського життя випадок, описаний у Шевченка. Це могло вказувати на літературне походження сюжету.

Повість «Варнак» (1853) — одна з трьох викінчених повістей Шевченка (поряд із «Княгиней» і «Прогулкою с удовольствием и не без морали»). Усі дослідники сходяться на тому, що порівняно з першою редакцією поеми (1848) однойменна повість не має кардинальних композиційних змін. У прозовому творі справді загалом точно збережено фабульну схему, проте з'явилися й певні суттєві відступи від неї, зокрема в діях головного персонажа (Кирила — у повісті, безіменного — у поемі). Якщо в поемі він понад три роки «різав все, що паном звалось, / Без милосердя, без зла, / А різав так...» (перша редакція), то в повісті Кирило всіляко уникає кровопролиття. Єдина смерть на його совісті — випадкове убивство Болеслава. Дівчину в поемі «проклятий пан старий неситий / Покриткою пустив по світу», тоді як у повісті це був син графині.

Посутня відмінність між першою редакцією поеми «Варнак» і однойменною повістю полягає в різному трактуванні причин розкаяння головного персонажа. У поетичному творі він через утому від розбійництва навіть має

намір заподіяти собі смерть, що, за християнською релігією, є непростим гріхом, «та диво — / Диво дивне сталося»: побачивши панораму святих храмів Києва над Дніпром, він ніби переродився, пережив духовне очищення, внаслідок якого вирушив до міста «суда, суда людського / У людей просити». Натомість Кирило, ставши за місяць справжнім розбійником, постійно потерпає від докорів сумління. Тобто рішення покластися на правосуддя було зумовлено всією його духовною організацією й вихованням. Шевченко і сам відчував, що навряд чи персонажіві прозового твору пасувало б чудесне прозріння, таке природне в романтичній поемі.

Загалом у повісті домінує мотив покаяння за вчинені гріхи, який буквально пронизує весь твір. Цілком вірогідним поясненням цьому може бути самоцензура, адже Шевченко готував повість для публікації в роки, відомі особливо жорстким контролем над друком. Проте нині відправним пунктом має бути наявний текст, у якому виклад подій, змальованих у поемі, істотно пом'якшено.

Тематика повісті, крім відомого літературного контексту («Рінальдо Рінальдіні, розбійницький отаман» Кристіана-Августа Вульпіуса, «Дубровський» Олександра Пушкіна, «Предання о Гаркуше» Григорія Квітки та інші), вказує на близькість до українського фольклору. Особливе значення тут має розлогий переказ у листі Шевченка до Миколи Осипова від 20 травня 1856 року легенди про розкаяного грішника, сповненої промовистих подробиць. Єпитимія, яку накладає схимник на кровожерного розбійника, на позір нездійсненна, але зрештою злочинець перетворюється на ще більшого праведника, ніж його духівник.